

УДК 911/161/2“373(7/091)

Л. В. Самойлович

ВЕСІЛЬНІ ОБРЯДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ СЕМАНТИЧНОГО РЯДУ 'ОДРУЖИТИСЯ'

Українське весілля з його незвичайною обрядовістю вже досить давно привернуло до себе увагу дослідників. Починаючи з французького вченого-етнографа Г. Боплана, згодом М. Сумцова, М. Костомарова, П. Чубинського, інтерес до вивчення всіх елементів весілля як основних структурних складових цієї церемонії не втратився протягом кількох століть. Дослідивши традиційне українське весілля з супровідними обрядами, які сягають своїм корінням у глибоку давнину, учені стверджують, що через призму обрядодій весілля відображається етап розвитку певного етносу, його соціально-побутовий, культурно-релігійний, національно-психологічний рівень. Про це влучно висловився М. Сумцов у своєму дослідженні "Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы": "Свадьба в целом, со своими всеми религиозно-мифическими, религиозно-христианскими, юридическими и жизненно-бытовыми чертами служит достаточно полным и весьма ярким проявлением личности народа как живого организма, выражением его материальной и социальной развитости и культуры" [10, с. 1].

Звідки ж поширився обряд весілля, де його початкове джерело? Відомий етнограф Г. Кавелін висловлював думку, що весілля в незапам'ятні часи було частиною відомого язичницького дійства, від якого й отримало своє релігійне освячення. Із цього приводу М. Забилін вказує, що "криме язической стихии, оставшейся в свадебных обрядах, сюда же вошли обычаи и отъ другихъ народовъ во времена позднейшія" [6, с. 116]. Спостерігаємо також зв'язок весільних обрядів із міфологією богів. Адже чимало компонентів цього свята сягають давнини, "часів етнічних племінних спільностей, але завдяки своєму глибоко гуманістичному й педагогічному змісту вони зберігалися впродовж віків, передавалися з покоління в покоління як безцінний скарб народної культури" [2, с. 125].

Українські етнографи, фольклористи, лінгвісти давно акцентували свою увагу на тому, що обрядодії 'весілля' породили велику кількість фразеологічних одиниць (ФО). Українські народні ФО, які етимологічно базуються на весільних обрядодіях, підлягали лінгвістичному опису в працях В. Ужченка, Л. Скрипник, А. Івченка. Зауважимо, якщо раніше той чи інший обряд був підставою виникнення ФО, то на сьогодні спостерігаємо зворотній процес, оскільки саме через ФО маємо можливість за допомогою різноманітних фольклорних джерел більш детально відтворити всі елементи весілля.

Таким чином, метою наукової праці є проведення лінгво-етимологічного дослідження ФО, які виникли внаслідок весільних обрядових дій. Одним із найбільших семантичних полів ФО весільних обрядодій є семантичний ряд 'одру-

жуватися/одружитися. Низка ФО цієї групи зафіксовані в працях ХІХ ст., які й стали джерелом для дослідження. Спробуємо подати історико-лінгвістичну характеристику ФО цього семантичного ряду, розглянувши та проаналізувавши українські весільні традиції.

Опис весільно-обрядової фразеології варто почати з узагальненого для всього дійства стійкого сполучення слів *грати/відіграти весілля*, “при этомъ слово “играть” указывает на проявление вакхического экстаза и сильного напряжения жизненных силъ” [10, с. 2], здійснення якого “напоминаєть древнія игры, чємь начиналось приобретєніє невестъ”...[6, с. 115-116]. Крім того, більш уживаним в деяких регіонах України є вираз *справляти/справити весілля*, який зафіксований ще в словнику Б. Грінченка [3, с. 188]. Продуктивним в мовленні українців є стійке сполучення слів *виходити/вийти заміж*, яке належить до семантичного ряду *одружуватися/одружитися*. Його поява зумовлена відповідним християнським світобаченням українського народу. Оскільки згідно з Біблією жінка повинна підпорядковуватися чоловікові, то закономірним є той факт, що жінка одружуючись йде саме за мужа. Лексема ‘*заміж*’ є результатом злиття виразу “др. за мужъ (йти, отъдати, выдати), що складається з прийменника *за* та іменника *мужъ* у формі зн. в. одн.” [4, с. 231]. Отже, морально-релігійні переконання українців зумовили появу слова ‘*заміж*’ і відповідно цієї ФО. Крім того, у мовленні українців активно вживається ФО *братилузяти шлюб, іти (везти, повести, ставати, стати) до шлюбу* зі значенням ‘*одружуватися, вінчатися*’ [9, с. 885]. Як відомо, лексема ‘*шлюб*’ має давнє походження від слов’янського “*слюб*”, “*слюбитися*”, “*любов*”, “*любитися*”, які вживають у всіх слов’янських народів.

В Україні з високо моральним вихованням молоді в душі релігійно-християнських засад *життя на віру*, тобто без шлюбу, громадою не приймалося. Найголовнішим компонентом дошлюбної угоди було звичайно питання про “вінчання”, наділення рухомим і не рухомим майном молодих. Проте мали місце й незаконні шлюби, юридичному оформленню яких перешкоджали певні обставини економічного чи формального характеру, в народі вони називалися “жити на віру” [5, с. 8]. Таким чином, законним вважалося лише подружнє життя після вінчання в церкві. Отже, не випадково в українській народній фразеології виникла ФО *уступити/уступати в закон* із значенням ‘*одружуватися, вінчатися з ким-небудь*’ [11, с. 737]. У збірці М. Номиса подаються ФО *вступив у закон, як собака в цибулю; уступив у закон, як свиня у молот; закон прийнявши, не по собачи жити* [8, 399], але як бачимо семантика дещо змінена і має негативний відтінок. У “Словнику української мови” ФО *закон брати, закон приймати, у закон уступити, у закон увести* подаються з ремаркою “застарілі”.

До весільно-обрядової фразеології семантичного ряду *одружуватися/одружитися* входять ФО з компонентами *рушник, вінець* оскільки під час вінчання за традицією молоді повинні були ставати на весільний рушник, який наречена готувала ще за свого дівування. Отже, до фразеологічного складу ввійшла ФО *стати на рушнику* зі значенням ‘*овінчатися*’ [3, с. 194]. Обрядових сюжетів, пов’язаних із рушником, у весільному церемоніалі чимало. Рушники подають і

беруть, коли йдуть у свати, перев'язують молодих і старостів, прикрашають гільце на дівич-вечір, подають хліб, на рушник стають та ін. Саме тому весільні ФО мають у своїй структурі компонент *рушник*: *ставати на рушнику* — 'одружуватися' [11, с. 691], *стати на рушник* — 'одружитися' [11, с. 689].

Як відомо, одним із елементів весілля є безпосередньо традиційне вінчання в церкві. Протягом обряду "вінчання" дружок і дружка (свідки) над головами молодих тримали церковні корони (вінці). На основі цього звичаю вже в минулому столітті сформувалися та вживалися ФО з компонентом *вінець*, наприклад: *не збирайся и в свати, як до вінця не вести* [8, с. 397]. Вінець символізував красу, молодість, квітучість, а коло — символ безмежності, вічності. Сучасні словники подають низку таких ФО: *вести до вінця* зі значенням 'одружуватися з ким-небудь' [11, с. 59], *іти/іти до вінця* — 'одружуватися' [11, с. 279], *стати/ставати під вінець* — 'обвінчатися, одружитися' [11, с. 693], *до вінця (під вінець) везти* — *везти до вінчання* [9, с. 475].

Центральним, основним весільним ритуалом був посад молодого та молодої на почесне місце на покуті, який мав значення обрядового з'єднання (посад — "місце за столом, де сидять наречений та наречена під час весілля [9, с. 603]). Як свідчення цього в мовленні вживаються вирази: *на посад саджати/посадити* [9, с. 603], *заводити на посад (молоду)*, яку Б. Грінченко характеризує як 'свадебний обряд: *сажать новобраницю за стіль вь красномь углі*' [3, с. 20]. Молодих на посаді міцно зв'язували крайкою — "жіночий пояс із грубої (переважно вовняної) кольорової пряжі" [9, с. 359], у деяких місцевостях зав'язували тільки руки. По всій Україні збереглися й символи, що означали з'єднання: "два гільця, два короваї, зіплені з тіста до купи два голубки, дві шишки" [7, с. 15]. Як наслідок цього старовинного обряду в українському мовленні збереглися антонімічні ФО *руки зв'язати* зі значенням 'одружувати, вінчати' [11, с. 260], *руки розв'язати* — *розлучитися, звільнити від родинних обов'язків* [11, с. 607], які є відгомонам давнього народного звичаю "посаду молодої".

Нагадаємо, що одним із найбільш драматичних весільних обрядів — є розплітання коси та покривання голови молодої. Це дійство означало прощання нареченої з дівочтвом, із подругами та рідною сім'єю і перехід її під владу чоловіка. У словнику Б. Грінченка зафіксовано ФО *зав'язати голову (переносно)* із поясненням 'вийти замужь' та ілюстрацією з праці П. Чубинського 'зав'язала голівоньку, — не розв'язу довіку' [3, с. 23]. Ця обрядодія відбувається після обдаровування найближчих родичів. Вона полягає в тому, що мати нареченого знімає вінок (фату), розплітає косу молодої, наречений відрізає її, бо, будучи жінкою, наречена вже не має права носити довге волосся; потім мати зав'язує голову хусткою або покриває покривалом. Український народ проніс через століття ФО, пов'язані з цим звичаєм — *покривати молоду, покрити/покривати голову (голівку, голівоньку, косу)* [11, с. 536], *зав'язувати косу (хустку)* [11, с. 240], які фіксуються з ремаркою "застарілі", *зав'язати голову (голівоньку)* [11, с. 240], *розплітати (розплести) косу, зав'язати (дівочу) косу* [9, с. 344]. Усі ці ФО мають значення 'одружитися'. Принагідно зауважимо, що коріння походження цих ФО сягає сивої давнини, про що свідчать згадки різних

мандрівників. Арабський письменник XIII століття “такъ описиваетъ брачний обрядъ у словянъ: если кто чувствовалъ склонность къ какой-нибудь девице, то набрасывалъ ей на голову покрывало — и она безприкословно становилась его женой” [1, с. 238.]. У словнику Б. Грінченка подається ще ФО *покритися з ким* — ‘*быть обольщённой кемь (о девушке)*’ [3, с. 16], походження якої, можливо, пов’язане з вищезазначеним обрядом.

Детальніше розглянемо кілька варіантів ФО, які не зовсім зрозумілі для нашого покоління. Спробуємо пояснити їх, залучивши мовленнєвий і етнографічний матеріал. У збірці М. Номиса подаються ФО *одрізана скиба від хліба... вже її не притулиш* — *відрізана скибка до хліба не пристане* — *раз хліба одрізав* [8, с. 398] зі значенням ‘*одружилася*’. Зауважимо, що з давніх-давен хліб в Україні був символом достатку й багатства. Ставлення до хліба як до носія значення святості й шани здавна властиве українському народу. Основними компонентами символічного значення лексеми ‘хліб’ є “добробут”, “багатство” “щастя”, “життя”. Саме тому зі словом ‘хліб’ в українській фразеології закріпилося багато ФО. Етимологія згаданих вище ФО, ймовірно, пов’язана з посагом, який батьки готували для своєї доньки. За традицією під час весілля в дім нареченого урочисто ввозилося придане, яке поділялося на дві частини: скриня і худоба. Крім того, давали земельний наділ — материзну. Загалом усе це батьки виділяли зі свого господарства, ніби відрізали частину від цілого, так як шматочок від цілого хліба. Це означало, що хазяїн втрачав частку свого добра, яке вже не повернеться до його хати. Отже, зафіксовані СФУМі ФО з компонентом хліб — *відрізана скиба (скибка) від хліба, одрізаний шматок хліба* зі значенням ‘*людина, яка відділилася від родини, стала жити самотійно (перев. про дочку, що вийшла заміж)*’ [11, с. 655], виникли як результат давньої традиції — виділення приданого доньці. Таким чином, узвичаєна віками традиція поділу батьківського господарства, говорячи образною мовою, порівнювалася з хлібом, від якого відділявся шматок для дочки.

Отже, описані вище ФО семантичного ряду ‘одружитися’ уособлюють весільні обрядодії, які й стали джерелом їх створення. Із виникненням цих ФО закріпленням і функціонуванням їх у мові ми простежуємо процес перенесення відповідних церемоніальних дій у живе народне метафоричне мовлення. Це свідчить про глибинний зв’язок мови з етносом, культурою, світоглядом, менталітетом, і ще раз доводить, що історико-етимологічну базу багатьох українських ФО необхідно шукати в народних традиціях і обрядах.

Література

1. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. — Т. 1. — М., 1865.
2. Борисенко В. К. Нова весільна обрядовість у сучасному селі. — К.: Наукова думка, 1979. — 134 с.
3. Грінченко Б. Словарь української мови: У 4-х т. / Зібрала ред. журн. “Кіевская старина”, упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко. — К., 1907—1909.

4. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1989. — Т. 3.
5. Етнографія України: Навчальний посібник / За ред. С. А. Макарчука — Львів: Світ, 1994.
6. Забылиным М. Русский народ его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. — М. — Репринтное воспроизведение издания 1880 года. — Симферополь: Таврида, 1992. — 607 с.
7. Мельничук Я. На весільний рушничок, на святковий обрус. — Львів: Край, 1997. — 138 с.
8. Номис М. Українські приказки, прислів'я и таке инше. — СПб, 1864. — 304 с.
9. Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. // Уклад. Яременко В., Сліпущко О. — К.: Аконіт, 1999. — Т. 3.
10. Сумцов Н. Ф. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы / Изд. журнала "Киевской старины". — К., 1885.
11. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. — К.: Наукова думка, 2003. — 1104 с.

Статья поступила в редакцию 17 ноября 2005 г.

УДК 801.558

И. Г. Соколова

**К ПРОБЛЕМЕ ШИРОКОЗНАЧНОСТИ В ЯЗЫКЕ
(на материале отвлеченной процессуальной
глагольной лексики со значением "труд")**

Объектом исследования послужила группа отвлеченных процессуальных глаголов со значением "труд". Выбор данной группы был обусловлен прежде всего тем, что "исследование смысловой структуры глагола вскрывает внутренние структурные особенности или самые глубинные (строевые) части языковой структуры" [32, с. 91]. Кроме того, еще в 1967 году Ю. Д. Апресян утверждал, что для лингвиста наиболее интересной является именно абстрактная лексика [5, с. 191], хотя описание ее вызывает большие трудности. На это указывает, в частности, Л. А. Новиков [21, с. 62]. Отвлеченная лексика не дает четко выраженной организованной семантической структуры, в противоположность конкретной. Она отличается большей "размытостью" границ групп и самих лексических единиц. Глаголы же особенно трудно анализировать, поскольку "глагол — самая сложная и самая емкая грамматическая категория русского языка", как утверждал В. В. Виноградов. К этому можно также добавить вывод о